

18. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості / С. Д. Максименко – К. : ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
19. Методики диагностики и измерения психических состояний личности / [автор и сост. А. О. Прохоров]. – М. : ПЕРСЭ, 2004. – 176 с.
20. Прохоров А. О. Психические состояния и их функции / А. О. Прохоров. – Казань, 1994.
21. Смулевич А. Б. Депрессии в общей медицине / А. Б. Смулевич. – М. : Медицинское информационное агентство, 2001. – 256 с.
22. Смулевич А. Б. Депрессии при соматических и психических заболеваниях / А. Б. Смулевич. – М. : МИА, 2003. – 432 с.
23. Спортивная физиология : [учеб. для ин-тов физ. культ.] / под ред. Я. М. Коца. – М. : Физкультура и спорт, 1986. – 240 с.
24. Суворова В. В. Психофизиология стресса / В. В. Суворова. – М., 1975.
25. Stoll, A. L. Neuroimaging in bipolar disorder: what have we learned? / A. L. Stoll, P. F. Renshaw, D. A. Yurgelun-Todd // Biological Psychiatry. – 2000. – № 48. – P. 505–517.

УДК 159.922.8+177

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОРАЛЬНОСТІ ПЕРШОКУРСНИКІВ

Г.В. Чуйко

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри психології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Т.М. Канівець

*асистент кафедри практичної психології
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Статтю присвячено висвітленню результатів емпіричного дослідження особливостей моральності (моральної відповідальності, соціоморальної рефлексії, совісності, макіавеллізму) студентів-першокурсників. Окрема увага приділена аналізу кореляційних зв'язків між особливостями моральності та іншими особистісними властивостями (за опитувальником Кеттела).

Ключові слова: мораль, моральна відповідальність, совісність, рефлексія, макіавеллізм.

Статья посвящена освещению результатов эмпирического исследования особенностей моральности (моральной ответственности, социоморальной рефлексии, совестливости, макиавеллизма) студентов-первокурсников. Отдельное внимание уделено анализу корреляционных связей между особенностями моральности и другими личностными свойствами (по опроснику Кеттела).

Ключевые слова: мораль, моральная ответственность, совестливость, рефлексия, макиавеллизм.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Останніми десятиліттями очевидно збільшилася кількість наукових досліджень, присвячених аналізу різних аспектів моральності: морального розвитку, моральних цінностей, морального вибору чи морального виховання особистості, – саме це певною мірою є свідченням як того, що існування (функціонування) моралі в нашому суспільстві перетворилося на актуальну і глибоку проблему, що гостро потребує розв'язання, так і важливості такої проблеми не лише для суспільства, але й для окремої особистості. Цілком погоджуємося з В.П. Андрущенком, що «в країнах, що утворились на теренах колишнього СРСР, спостерігається своєрідна моральна руїна, зневіра, беспорядність, моральна стомленість народу і особистості. І хоча такий суспільний інститут, як релігія, намагається утримати ситуацію в межах своїх повноважень, моральне падіння народних мас стає фактом все більш помітним і загрозливим... Моральне падіння нині досягло рівня, порівнюваного, напевне, лише з моральною деградацією розпаду рабовласницької Римської цивілізації. Моральна нестабільність і дискомфорт сьогодні є не тільки головною причиною нездійсненності багатьох прогресивних суспільних починань, але й у буквальному значенні руйнування людської особистості. Моральна ситуація в Україні, певне, досягла межі, за якою розпочинається необоротний процес деградації культури і особистості, загального суспільного розпаду» [1]. Ми цілком упевнені, що загальнолюдська мораль у нашому пострадянському соціумі занепадає, молодь її не розділяє, а малят перестали вчити моральності (тому, що є хорошим і що – поганим), об'єктивно, – вона, як цінність, нівелюється – але ж моральність не є вродженою, і якщо ці негативні тенденції і процеси не припинити – постраждають і суспільство, і особистість, і у філософському масштабі – людство. Доцільно пригадати поділ Е. Фроммом етики на гуманістичну й авторитарну, яка заперечує можливість людини знати, що добре і що погано, бо норму завжди встановлює авторитет, що височіє над індивідом [9, 382], який визначає, що головною добродією є слухняність. При цьому Фромм упевнений, що існує можливість сформулювати норми поведінки та ціннісні судження, які були б об'єктивно правильними для всіх людей і при цьому визначалися самою людиною, а не нав'язаним їй авторитетом [9, 391].

Наявні наукові дослідження цієї проблеми свідчать про її серйозність і масштабність, це роботи Ж. Піаже, Л. Кольберга, Е. Фромма, Б.С. Братуся, Ф.С. Василюка, І.С. Кона, А.А. Хвостова, І.Д. Бека, Т. Титаренко, Н.В. Павлин, О.М. Молчанової та багатьох інших.

До проблеми моралі та моральності зверталися й представники гуманістичної психології, проте ставлення до неї, як і її тлумачення різне. Зокрема, головний теоретик гуманістичної психології А. Маслоу стверджував, що «розмаїття так званих моральних проблем і моральних запитань викликане саме браком життєлюбності, обумовлене відсутністю базового прийняття дійсності чи є прямим наслідком властивої нам незадоволеності». І варто лише «зануритися в атмосферу язичницького прийняття життя», як «багато з нині

існуючих проблем здадуться нам неістотними, неважливими», вони просто відступають як «надумані проблеми, породжені нездоровою свідомістю» [6]. Тому «схильність ставити багато з тих питань, які ми за звичкою відносимо до розряду моральних, етичних або ціннісних – насправді психопатологічна схильність «середньостатистичної людини» [6]. Те ж, що така людина «вважає нестерпним конфліктом, що прирікає її на муки ціннісного вибору, – для самоактуалізованої людини навіть не питання, і вона справляється з ним так само легко, як з вибором, чи танцювати їй» [6].

Разом із тим, Р. Мей вважає, що чим більше говорять про потенціал і можливості людини, тоді як сама людина не впевнена у своїй можливості щось змінити, тим більше це скидається на «компенсаторний симптом, викликаний усвідомленням втрати сили, що тривожить нас» [7, 19]. Крім того, не менш важливе питання, як саме цей потенціал буде використаний. І для самоактуалізації особистості існують певні обмеження, оскільки рух за розвиток людського потенціалу проявився у переконанні, що «розвиваючись, ми рухаємося до все більшої моральної досконалості». Тоді як прагнення «бути завжди хорошою» перетворює людину не на етичного велетня, а на самовдоволеного педанта. Розвиватися ж варто у напрямку чутливості і до хорошого, і до поганого. «Моральне життя є діалектичною взаємодією добра та зла», – зауважує Р. Мей [7, 291].

Добро і зло, на думку психолога, «існують в тій самій людині, і... можливості творити зло зростають пропорційно нашій здатності до добра. Добро, яке ми шукаємо, – це тонша чутливість, загострене розуміння, підвищене усвідомлення і добра, і зла» [7, 262]. А те, що добро та зло – в кожному з нас, «позбавляє усіх нас права на моральну зверхність». «Життя, – підсумовує Р. Мей, – у досягненні добра не поза злом, а всупереч йому» [7, 319].

Ж.-П. Сартр вважав, що людина не може обрати зло, а лише благо, бо воно має бути благом для всіх людей. Оскільки, по-перше, людина відповідальна за свій вибір, по-друге, обираючи, вона обирає не лише для себе, але водночас для всіх людей, і, крім того, сама людина виступає джерелом, метою, мірилом та суддею своїх моральних вчинків, тому має розуміти їх значення для інших; вона відповідальна перед ними і за них. Людина творить себе, обираючи мораль, і в цьому виборі вона не вільна від зовнішнього тиску. Проте жодна мораль не вказує людині, як діяти, тлумачення цього віддані самій людині, як і відповідальність за зроблене. Моральний вибір, для Сартра, – це рішення людини зайняти певну позицію. Проте ні вибір людини, ні позиція, ні цінності не можуть мати виправдання ззовні [11].

На думку В. Франкла, совість людини є підсвідомим Богом, з яким має узгоджувати знайдений людиною життєвий сенс. Він також зауважує, що людину не «тягне» до моральної поведінки; вона сама вирішує здійснити моральний вчинок заради справи, якій себе присвятила, коханого чи Бога, й такі вчинки перетворюються на звичку та відповідну позицію людини. І не лише характер вчинку залежний від людини, але й сама людина формується під впливом її вчинків. Однак бути насправді моральною людиною та намагатися здаватися такою – абсолютно різне: «Якщо ж людина насправді *демонструє* моральну поведінку лише заради психологічного комфорту («спокійної совісті»), то стає фарисеєм і перестає бути морально повноцінною особистістю» [8]. Крім того, В. Франкл і причину серйозної хвороби нашого часу – ноогенних неврозів – бачить у конфлікті між різними цінностями, тобто у моральному конфлікті. Те ж, що моральність людини самою нею може не усвідомлюватися, за твердженням Франкла, відомо давно (з часів З. Фрейда, який говорив, що людина часто не лише значно аморальніша, ніж вона думає, але й набагато більше моральна, ніж вважає) [8].

Б.С. Братусь, аналізуючи проблему співвіднесення психології й етики і можливість моральної психології, пропонує спочатку розрізнити поняття «людина» й «особистість». «Людина може бути цілком психічно здоровою й водночас особистісно неповноцінною, хворою: не координувати, не спрямовувати своє життя до досягнення людської сутності, задовольнятися сурогатними цінностями...», – зауважує науковець [2]. Саме такий діагноз, на думку вченого, характерний для сучасної людини: психічно здорова, але особистісно хвора. При цьому моральна орієнтація – це суть нормального розвитку, є критерієм і відображенням особистісного здоров'я. У цьому випадку психологія перестає розглядати моральний розвиток виключно як сегмент свого вживання (як складову загального розвитку), вона стає моральною психологією, що сприймає світ всередині морального простору та морального розуміння людини, метою розвитку якої є знайдення людиною своєї сутності. Спільною ж «територією» психології та етики виступає ставлення людини до іншої людини. Прикладом Братусь цілком слушно називає «золоте правило» етики або моральний імператив І. Канта: чини з іншими так, як ти б хотів, щоб вчиняли з тобою [2].

Найвідоміша теорія морального розвитку (точніше, розвитку моральних суджень) належить Л. Кольбергу, який розвинув у ній ідеї Ж. Піаже про етапи еволюції моральної свідомості та її зв'язок з розумовим розвитком дитини, виділивши три рівні розвитку моральних суджень: передконвенційний, конвенційний і постконвенційний.

З погляду І.С. Кона, рівні розвитку моральних суджень збігаються з культурологічною типологією страху, сорому та совісті: на доморальному рівні «правильна» поведінка забезпечується страхом через можливе покарання й очікуванням заохочення; за умови розвитку конвенційної моралі – потребою у схваленні значущими іншими та соромом перед їх осудом; «автономна мораль» забезпечується совістю та почуттям провини. Крім того, пізніше Л. Кольберг ставив питання про існування вищої стадії – сьомої, коли моральні цінності виводяться з найзагальніших філософських постулатів (якої досягають рідко) [3].

Зауважимо, що за Е. Фроммом, гуманістична совість – це наша реакція на самих себе. Це голос нашого реального, істинного Я, який вимагає від нас плідного життя, повного й гармонійного розвитку,

тобто – стати тим, що в нас закладено потенційно. Вона вміщує також суть нашого морального досвіду життя [9, 564].

Система моральних цінностей конкретної людини містить цінності, що традиційно іменуються загальнолюдськими, цінності соціуму, в якому проживає особа, та індивідуальні моральні принципи та пріоритети. Закономірно, що вона має ієрархічну структуру, проте, які саме цінності опиняться на вершині ієрархії, – залежить від самої особистості. «Моральне всезагальне й моральне особливе переплітаються між собою, доповнюють одне одного, врегульовуючи відносини між людьми як членами сім'ї, колективу, народу чи нації, суспільства загалом» [1]. Проте важко погодитися, що в сучасній моралі долається суперечність між загальним та індивідуальним, як стверджується у філософському словнику [4], ближчий до істини В.П. Андрущенко, стверджуючи, що «ми переступили через фундаментальні цінності і, насамперед, золоте правило моральності», і переживаємо моральне роздвоєння особистості, яка втратила почуття відповідальності та совість: вимагаючи морального ставлення до себе, ми не вважаємо себе зобов'язаними дотримуватися відповідної поведінки стосовно інших [1].

МЕТОДИКА ТА ОРГАНІЗАЦІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Виходячи із актуальності та недостатньої розробленості проблеми функціонування моралі в нашому суспільстві, нами було проведено спеціальне емпіричне дослідження, де вивчалися особливості морального розвитку студентів на етапі переходу від школи до ВНЗ.

Для проведення дослідження нами були використані наступні методики: 16-факторний опитувальник Р. Кеттела, шкала макіавеллізму Мак-V Р. Крісті та Ф. Гейза, «Шкала совісності» (В.В. Мельников, Я.Т. Ямпольський), опитувальник ДУМЕОЛП – діагностика рівня морально-етичної відповідальності особистості, емпатії (А.А. Меграбян), діагностики соціоморальної рефлексії – коротка форма Д. Джіббса, Д. Фуллера й К. Бесінджера (СРД-КФ; SRM-SF) (Sociomoral Reflection Measure – Short Form) (адапована А.А. Хвостовим [10]).

Вибірка складала 37 студентів-першокурсників.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ЇХ ОБГОВОРЕННЯ

Аналіз отриманих даних показав наступні результати:

- за опитувальником Кеттела, у вибірці найменші прояви факторів В (обмеженість мислення) (середня – 4,29 бала), С (5 балів) (емоційна нестійкість), G (5,18) (безпринципність) і М (5,24) (прагматичність); інші фактори набрали позитивні полюси балів, проте їх значення дещо менші, ніж у факторів L (7,2 бала) (підозрілість, егоцентризм), O (6,94) (тривожність, вразливість) та Q₁ (7,4) (вільнодумство);
- середня за Мак-шкалою – 102 бали, що свідчить про здатність опитаних до макіавеллізму, проте це лише незначне перевищення медіани і про розвиток макіавеллізму чи розвиток особистості за вказаним типом на цьому етапі не говорить, причому лише у 24,32% студентів мак-показник нижчий за медіану (не свідчить про макіавеллізм особистості), максимальний показник за даною шкалою – 110 балів;
- за шкалою совісності та поваги до соціальних етичних норм в опитаних явно переважає середній рівень прояву показника – у 78,38% студентів (про що свідчить і середня по групі – 7,71 бала), ще у 18,92% – високий, у решти – 2,7% – низький рівень прояву совісності (%);
- за середніми шкалами опитувальника ДУМЕОЛП, переважають показники інтуїції в моральній сфері (3,76 бала) та прояву альтруїстичних емоцій (3,4), тоді як екзистенційна відповідальність (2,24 бала), моральні цінності (2,3) та соціальна бажаність відповідей (1,2) проявляються менше; у цілому 54,05% студентів мають середній, решта, 45,95% – високий рівень морально-етичної відповідальності особистості;
- за методикою А.А. Меграбяна, прояви емпатії (як вразливості та здатності до співпереживання) у вибірці значно більші (середня – 20 балів), ніж їх практичне втілення у приєднанні, поведінці (прояві теплоти, підтримки, дружельності, бажання допомогти), де середня лише 11,18 бала; в опитаних переважає високий рівень емпатії (у 62,16%), у решти – середній, і середній рівень приєднання (75,67 %); решту складають високий (8,11 %) і низький рівні (16,22 %);
- діагностика соціоморальної рефлексії виявила, що більшість опитаних знаходяться на другому, зрілому її рівні, хоча стадії більш варіативні: на третій стадії (де обґрунтування базуються на міжособистісних очікуваннях просоціальних почуттів і досягається зрілість у міжособистісній сфері) – 45,95% осіб, на перехідній до четвертої (релятивізму особистісних цінностей) – 32,43%, на останній, четвертій (моральні цінності вважаються вимогами соціуму чи його представників, особистість бере на себе відповідальність за вчинене) – 13,51% студентів; ще 8,11% опитаних «застрягли» на другій стадії першого рівня рефлексії на моральні проблеми, коли соціоморальні судження базуються на перспективах реципрокних стосунків;
- аналіз пояснення студентами окремих моральних колізій цієї методики виявив, що найліпше опитані орієнтуються в питаннях законності (дотримуватися закону потрібно (це – життя по справедливості), бо інакше не буде порядку, настане хаос, зросте злочинність, доведеться відповідати; проте дотримуватися закону варто не фанатично і не в тому разі, коли він шкодить людям); крадіжки (красти – недобре (бо це ж чуже!), злочин, не дозволить совість і виховання) та врятування життя незнайомця – всім треба допомагати, по-іншому неможливо, бо він же людина, а життя – це скарб і шанс – (тут вони на

вищому рівні розвитку моральних суджень); значно гірше справа з тим, щоб говорити правду чи допомагати своїм батькам, де більшість покладаються на правило реципрокності, і лише окремі відповіді апелюють до блага та загальнолюдських цінностей;

Проведений *кореляційний аналіз виявив значну кількість міжтестових та внутрітестових кореляцій*, серед яких зазначимо найважливіші:

- макіавеллізм особи корелює з факторами Q₃ та Q₄ (r=-0,39 та r=0,34); інтуїцією в моральній сфері (r=-0,49), альтруїстичними емоціями (r=-0,52) та моральною відповідальністю (r=-0,52); совісністю (r=0,37) та елементами соціоморальної рефлексії (r=0,35); отже, макіавеллісту бракує самоконтролю, він не зважає на суспільні правила, слідує за власними імпульсивними спонуканнями, неухважний і неделікатний; внутрішньо напружений і конфліктний, збуджений, нетерплячий, роздратований, надмірно мотивований; не здатний до альтруїстичних емоцій чи прояву інтуїції в моральній сфері, з відсутньою моральною відповідальністю, проте досить совісний і вмє прощати образи;

- моральна відповідальність особи пов'язана з емоційною нестійкістю (фактор С) – r=-0,34; мрійливістю (М) – r=0,33; схильністю до почуття провини (О) – r=0,34; емпатію (r=0,46), складовими соціоморальної рефлексії у ставленні до людини, яка нашкодила, та дотриманні закону (r=-0,35 та r=0,41), отже, морально відповідальна людина невпевнена, тривожна, стурбована, поступлива; заглиблена в себе, мрійливо-непрактична, зі схильністю до теорії, науки, пошуків сенсу, з розвинутою уявою; вразлива, турботлива, обов'язкова, часто відчуває провину; здатна до співпереживання, вважає за необхідне дотримуватися закону, але воліє не прощати тих, хто їй зашкодив;

- совісність опитаних корелює з обмеженим мисленням, важкістю аналізувати й узагальнювати, пасуванням перед труднощами – фактор В (r=-0,46); чутливістю, співчутливістю, боязливістю, сентиментальністю, потребою в увазі (фактор І) – r=0,41; нерозвинутою соціоморальною рефлексією r=-0,35;

- соціоморальна рефлексивність особи узгоджується з розвинутим мисленням, інтелектуальністю (фактор В) r=0,69; твердістю, реалістичністю, відповідальністю, самостійністю (І) – r=-0,41; практичністю, надійністю, серйозністю, увагою до реалій, спільних норм і дрібниць (М) r=-0,35; податливістю, м'якістю, поступливістю, залежністю (Е) – r=-0,41; емпатію – здатністю співпереживати – (r=0,33) та приєднанням – проявити тепло, дружелюбність, підтримати, допомогти – r=0,33;

- цікавою виявляється кореляція совісності з макіавеллізмом, нерозвинутою соціоморальною рефлексією та слабкий (і неоднозначний) зв'язок з нею моральною відповідальністю (зокрема, моральна рефлексія проявляється в ситуаціях збереження життя людини та відмови від крадіжки, але відсутня, коли оцінюються можливість пробачити того, хто зашкодив, і врятування життя друга; тобто моральні судження студентами використовуються не у всіх ситуаціях) та совісності особистості; тут варто згадати, що совісність авторами методики тлумачиться як повага до соціальних норм і етичних вимог: закономірно, що макіавелліст має поважати моральні норми соціуму, але поважати – реально не означає ні дотримуватися їх у власній поведінці, ні оцінювати свої дії з погляду їх моральності, ні брати на себе моральну відповідальність за вчинене; додамо, що етика під совісністю розуміє саме дієвий аспект моральності: совісна людина володіє почуттям моральної відповідальності перед іншими, чинить по совісті, втілює засвоєні нею принципи, правила та норми поведінки в соціумі в реальну поведінку та стосунки з людьми [5, 18]; а якщо соціоморальна рефлексія розвинута, то особа більше покладається на власні судження, а не зовнішні моральні норми.

ВИСНОВКИ

Проведене емпіричне дослідження дозволило нам зробити висновок про те, що в першокурсників розвинуті як моральні якості, так і схильність до макіавеллізму; вони досить поважають соціально-моральні норми, хоча їх моральна відповідальність низька, а соціоморальна рефлексія проявляється диференційовано; в оцінці моральності вчинків і подій студенти більше покладаються на інтуїцію чи емоції, ніж на інтелект; їх моральний розвиток пов'язаний з проявами особистісних якостей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В.П. Андрущенко. – К. : ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2005. – 498 с.
2. Братусь Б.С. Нравственная психология возможна [Электронный ресурс] / Б.С. Братусь // Братусь Б.С. Психология и этика. – Режим доступа : http://www.koob.ru/bratus/psihologiya_i_etika. – Название с экрана.
3. Кон И.С. В поисках себя личность и ее самосознание / И.С. Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 336 с.
4. Лаптенко С.Д. Новейший философский словарь / С.Д. Лаптенко. – [3-е изд., исправл.]. – Мн. : Книжный Дом, 2003. – 1280 с. – (Мир энциклопедий).
5. Малахов В.А. Этика: Курс лекций : навч. посіб. / В.А. Малахов. – [6 вид.]. – К. : Либідь, 2006. – 384 с.
6. Маслоу А. Мотивация и личность / Абрахам Маслоу. – СПб. : Питер, 2007. – 352 с. – (Серия. Мастера психологии).
7. Мей Р. Сила и невинность / Ролло Мей. – М. : Смысл, 2001. – 319 с.
8. Франкл В. Основные понятия логотерапии / Виктор Франкл // Франкл В. Доктор и душа. – СПб. : Ювента, 1997. – С. 242–279.
9. Фромм Э. Человек для себя / Э. Фромм // Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя. – Мн. : ООО «Попурри», 1998. – С. 367–667.
10. Хвостов А.А. Диагностика индивидуальной морали: проблемы и перспективы / А.А. Хвостов // Развитие личности. – 1998. – № 3–4. – С. 62–82.
11. Чуйко Г.В. Экзистенциальная психология : навч. посіб. / Г.В. Чуйко, І.А. Гуляс, Т.А. Колтунович. – Чернівці : Прут, 2009. – 308 с.